

באר הקר, בור חקר והחקרה הסלבקית*

יהושע שוורץ

איתור מקום החקרה הסלבקית בירושלים העסיק חוקרים רבים,¹ אך טרם הועלתה שיטה אחת, שהכריעה בשאלה מסובכת זו ונתקבלה על דעת הרוב. לא נחזור לדון במקורות ובנתונים שנדונו, אלא במקור אחד, שלא נעלם מקצת חוקרי הספרות התלמודית, אלא שהם לא משכוהו לאיתור מקום החקרה. נעלה כמה השערות לזיהוי אתר החקרה לאור מקור זה ונפרש משנה שטרם הוכנה כהלכה.

במשנה, עירובין י יד (מהדרת אלבק, עמ' 126) נאמר: 'וממלאים מבור הגולה ומבור הגדול בגלגל בשבת ומבאר הקר ביום טוב'. משנה זו שנויה בקבוצת הלכות בסוף המסכת, העוסקות כשבות שהותרה במקדש, אבל לא במדינה, ובשבות שאסורה אף במקדש.² נמצאנו למדים, שהבורות והבאר שזכרו במשנה היו באזור הר-הבית. מקומו של 'בור הגולה' מפורש במשנה (מידות ה ד), המודדת ומפרשת את תחום הר-הבית ובית-המקדש. הוא היה בלשכת הגולה, שהיתה בלשכות הדרומיות שמנתה המשנה מעזרת ישראל ולהלן: 'שבדרום לשכת העץ, לשכת הגולה, לשכת הגזית... לשכת הגולה — שם היה בור קבוע, והגלגל נתון עליו, ומשם מספיקים מים לכל העזרה'.³

* מאמר זה מבוסס על מחקר שנעשה במסגרת עבודתי בפרויקט האונומסטיקון של ארץ-ישראל על-פי מקורות עבריים-ארמיים לתקופת בית-שני, משנה ותלמוד מטעם האקדמיה הישראלית למדעים ובניהולו של פרופ' ישראל לוי. אני מודה לפרופ' לוי שקרא נוסח ראשון של המאמר, העיר הערות ומנע ממני מכשולים. חובה נעימה לי להודות לפרופ' בנימין מזר שלימדני פרק בתולדות הר-הבית וחשף בפני חומר שטרם פורסם על החקרה. כמו-כן אני מודה לידידי, מר אהרן גפן, שטרח בשיפור סגנון המאמר והציע רעיונות חשובים.

1 ראה: 'צפיר', על מקומה של החקרה הסלבקית בירושלים, קתדרה, 14 (טבת תש"ם), עמ' 17-40, סיכום הצעות החוקרים השונים מאז המאה ה'ט"ט, שם, עמ' 20, הערה 8 ומפה בעמ' 19; מ' בן-דב, 'החקרה הסלבקית — מדרום להר-הבית', שם, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 22-35; ב"צ לוריא, 'מקומה של החקרה — בצפון הר-הבית', שם, 21 (תשרי תשמ"ב), עמ' 31-40. וראה גם: ב' ברכוכבא, מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 315-324 והביבליוגרפיה שם. פרופ' בנימין מזר הציע את שיטתו לראשונה בהרצאתו בקונגרס הבינלאומי לארכיאולוגיה מקראית לציון שבעים שנה לייסודה של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה (אדר ב'-ניסן תשמ"ד).

2 ראה: ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר מועד, עמ' 31. 'שבות' היא גזירת חכמים לשבות בשבת מקצת מלאכות שלא נאסרו בתורה במפורש. והשווה, למשל: משנה, ביצה ה ב.

3 ראה תוספתא, בכורים א ה (מהדורת ליברמן, עמ' 287) בעניין הכאת ביכורים לעזרה: 'ד' יהודה אומ' עד באר הגולה חייב באחריותו, מבאר הגולה ואילך אין חייב באחריותו'. בכתב-יד ערפורט 'בור' במקום 'באר'. נראה להלן, שינוי זה שכיח ביותר. והשווה ספרי דברים, ע"ז (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 142). לזיהוי בור זה ראה להלן, הערה 55.

'בור הגדול' ו'בור הגולה' נשנו סמוכים, ולפיכך נראה שמקום 'בור הגדול' שלא נתפרש הוא בעזרה, סמוך ל'בור הגולה' שנתפרש; וכיצא כזה כתבו כמה מפרשני המשנה.⁴ עם זאת, קשה לראות כאן קשר לעניין החקרה הסלבקית, אך הוא נחשף ומתגלה בבדיקת נוסח המשנה בכתבי-יד ובדפוסים דלהלן:

טבלת נוסחאות המשנה⁵

ד = ומלאים מכור הגולה ומבור הגדול בגלגל בשבת	ומכאר הקר ביום טוב
ק = וממלים מכור הגולה	בגלגל בשבת מכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב
ל = וממלים מכור הגולה	בגלגל בשבת ומכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב
פ = וממלין מכור הגולה	בגלגל בשבת ומכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב
פא = וממלין מכור הגולה	בגלגל בשבת ומכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב
מ = וממלים מכור הגולה	בגלגל בשבת מכור הגדול ומכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב
י = וממלין מכור הגולה	בגלגל בשבת ומכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב
ג = וממלין מכור הגולה	בגלגל בשבת ומכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב
ר = וממלאין מכור הגולה	בשבת מכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב
ת = וממלאין מכור הגולה	בגלגל בשבת ומכור הגדול ומכור חקר ביום טוב
ב = וממלאין מכור הגולה	בשבת ומכור הגדול ומכאר חקר ביום טוב

שלושה הברלים עיקריים עולים מן ההשוואה:

א. ככתבי-יד פ, מ, ת בא 'בור' (הקר) במקום 'כאר'.

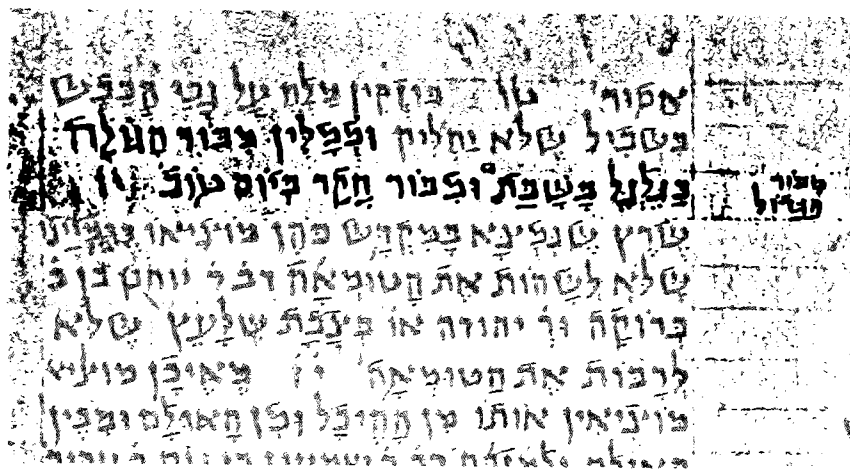
ב. 'חקר' במקום 'הקר' בא בכל כתבי-היד,⁶ להוציא כתבי-יד מ, י,⁷ ובכתבי-יד ק, פ, פא נקרא חקר, חקר, חקר.

4 ראה, למשל, פירוש ר' עובדיה מברטנורה (הרע"ב) למשנה, עירובין י יד.

5 G. Beer, *Ausgabe des = ק=המשנה על-פי כתבי-יד קופמן* (ירושלים תשכ"ח) = *Mischnacodex Kaufmanns A 50*, Haag 1929; ל=ו"ה לו, מתנייתא דתלמודא דבני מערבא, המשנה אשר עליה נוסד התלמוד הירושלמי, קמבריג' תרפ"ג; פ=משנה, כתבי-יד פארמה (דה רוסי 138), ירושלים תשל"ל; פא=משנה, כתבי-יד פאריס 329-328 (דברי מבוא מ' בר-אשר), ירושלים תשל"ג; מ=תלמוד בבלי, כתבי-יד מינכן (95), ירושלים תשל"א = H.L. Strack, *Talmud Babylonicum codicis hebraici Monacensis 95*, Leiden 1912; י=תלמוד ירושלמי, כתבי-יד לידן 3 Cod. Scal., צילום פקסימילי של כתבי-היד המקורי עם מבוא מאת ש' ליברמן, ירושלים תשל"א; ג=קטע גניזה EI 55 Taylor-Schechter. בקטע גניזה Taylor- Schechter EII 148 חסר חלק זה של המשנה ובקטע גניזה אוקספורד-בודלי, כ, Heb. C. 13 (2835) ניתן לקרוא 'בור הגדול', אך המשך המשנה קטוע ואי-אפשר לקרואו. נעזרתי בכרטסת של מפעל המשנה ותורת נהונה למנהל, פרופ' י' זוסמן, ולד"ר וולף שיינע כידי; ר=משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת יוסף בכה"ר דוד קאפח, סדר מועד, ירושלים תשכ"ד; ת=סדר מועד של המשנה, כתבי-יד בנוסח תימן, מהדורת י"ל נחום (דברי מבוא ש' מורג), חולון תשל"ו; כ=סדר זרעים, מועד, נשים, דפוס בלתי-נודע (פיזרו או קושטא), ירושלים תשל"א.

6 ומסתבר שכך היה גם נוסח רבנו חננאל (נפטר בשנת 1055-1056), בפירושו לסוגיית הבבלי: 'בור שחקרו עליה נביאים ראשונים'. וראה: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים-תל-אביב 1957, עמ' 322. וכן הוא גם בכתבי-יד משניות סדר מועד על הקלף בסמינר לרבנים בניו-יורק. ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, ניר יורק תשכ"ב, עמ' 468. וכך גם במילונו של רבי תנחום ב"ר יוסף הירושלמי (1220-1291), אלמרשד אלכאפי (=המדרוך המספיק), א, מהדורת ב' טולידאנו, תל-אביב תשכ"א, עמ' 164.

7 כתבי-יד מ מושפע מהסוגיות שבתלמוד הבבלי, וראה להלן. וכיצא בו כתבי-יד אחרים של התלמוד הבבלי, כמו ניר-יורק בהמ"ל Rab. 52; לונדון בית-המדרש לרבנים 8 ועוד. וכנראה שגם סופר כתבי-יד י היה מושפע מהדיון

המשנה בכתב־יד פארמה (בגוף הטקסט לא נזכר 'בור הגדול'; הוא נוסף בשולי הגליון מימין)

ג. 'בור הגדול' בא בחלקה השני של המשנה ועניינו ההלכתי הוא היתר מילוי ביום טוב ולא בשבת. בכתב־יד פ חסר 'בור הגדול' והוסיפוהו בשוליים.

לפיכך, יש לחקן את נוסח המשנה שבדפוס ולשנות: 'וממלאים מבור הגולה בגלגל בשבת ומבור הגדול ומבאר [בור?] חקר ביום טוב'. ועוד מוכח, שאיתור 'בור הגדול' בעזרה הקרוכה לבית-המקדש, בשל סמיכותו ל'בור הגולה', אינו נכון, שהרי אין הוא סמוך לו.⁸ ולענייננו, יש לעמוד על הנוסח 'באר (בור) הקר'.

'אטימולוגיות שונות הוצעו למונח הקר-חקר. שתי הצעות נזכרו כבר בסוגיה על משנה זו בבבלי, עירובין קד ע"ב; וכפי שראינו, המסורות הבבליות (ואלה התלויות בהן) שומרות על הנוסח 'הקר'. כך מוצאים אנו בסוגיה שם: 'מאי באר?' הקר? אמר שמואל בור⁹ שהקרו עליה¹¹ והתירוה'. אין בהצעה זו כל קשר למי הבאר או הבור, ויש לפרש כמו שפירשו מפרשי התלמוד, ש'הקר' הוא מלשון קריאה. פירוש זה נדחה כבר בדיון בסוגיה, ובהמשך שם: 'אמר רב נחמן בר יצחק באר מים חיים שנאמר "כהקיר בור (ביר) מימיה" (ירמיהו ו ז)'. רוב המפרשים מסבירים ש'כהקיר' הוא מהשורש קור, והפסוק מצביע על זרימת מים ממקור הבאר. לפי הצעה זו, יש לפרש את 'באר הקר' כמשנה במשמעות של באר שנובעת ומתחדשת. פירוש אחר לאותו פסוק הציע שמואל קרויס, שטען כי אין לפרש מלשון מקור אלא מלשון קרירות וצנינות. ואכן, התואר 'קר' בלשון המשנה בא מפני שהמים נשאים צוננים באותו סוג של באר.¹² אך אי-אפשר לקבל את כל הפירושים האלה: שהרי, כפי שניתן לראות בטבלה, הקריאה 'הקר' אינה הנוסח המקורי והנכון של לשון המשנה. אם כן, נדחה מאליו כל פירוש המבוסס על נוסח מוטעה זה, אפילו אם הוא מובא בסוגיה בתלמוד הבבלי. היות שברור שהנוסח הנכון הוא 'חקר', יש לברר מושג זה.

כבר ציין י"נ אפשטיין ש'"הקר" היא "חקרא" שבמג"ת [מגילת תענית], ושזו היא העיר

בבבלי. כפי שנראה להלן, הסוגיה בירושלמי, עירובין י, כו ע"ד אינה דיון עצמאי, אלא פרפרזה על דברי התוספתא, עירובין ח (יא) כב (מהדורת ליברמן, עמ' 138).

8 וכבר נתקשו קצת ממפרשי התלמוד בימי הביניים באיתורו של 'בור הגדול' בעזרה. למשל, ר' יונתן בן דוד הכהן מלוניל (המאה הי"ב) בפירושו על הרי"ף (ר' יצחק אלפאסי, המאה הי"א) לסוגיה שבבבלי עירובין, שכתב: 'בור הגדול, לא מצינו לו עיקר בעזרה חוץ ממקום זה'.

9 כתב־יד מ — בור.

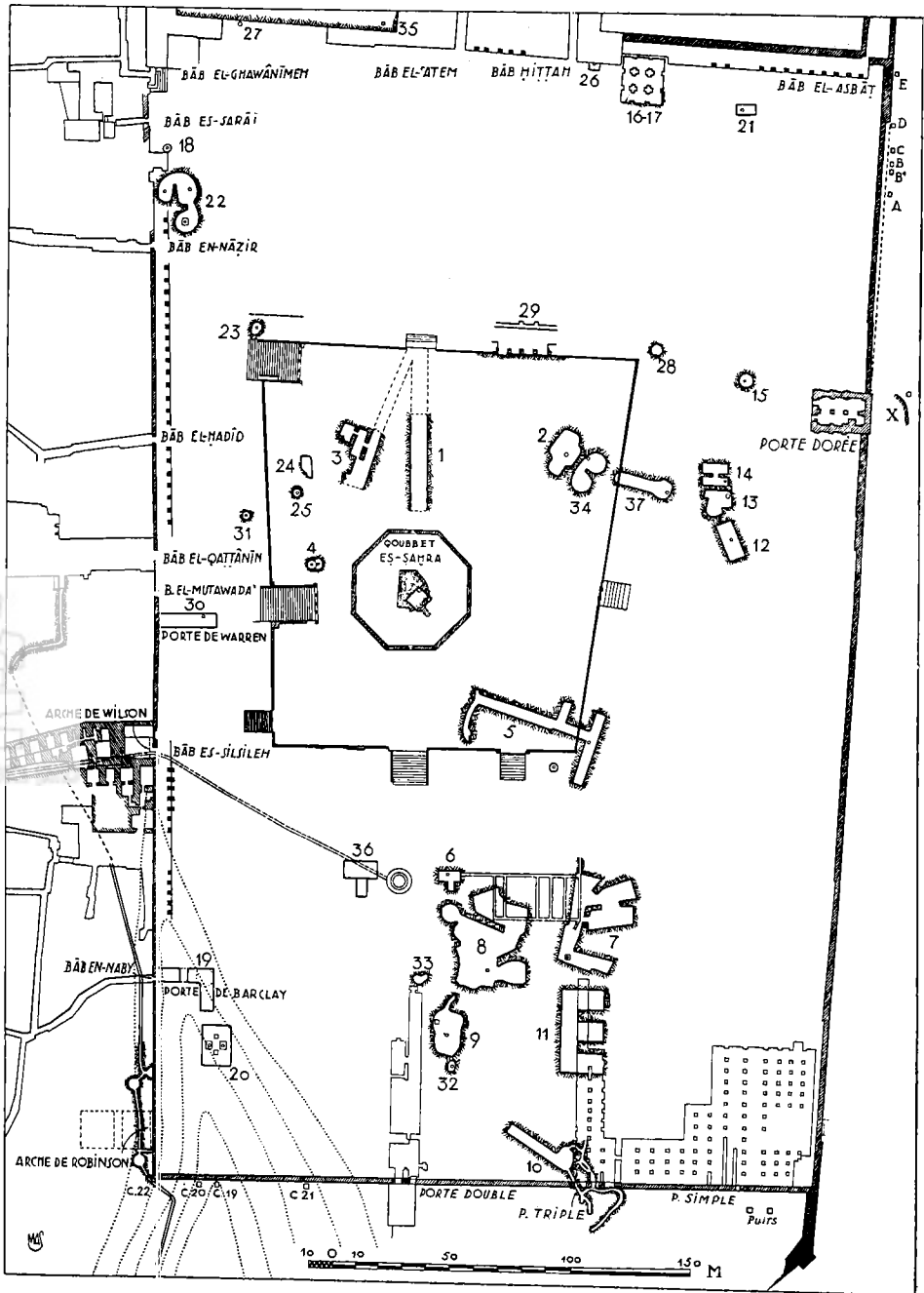
10 כתב־יד לונדון בית המדרש לרבנים 8 — באר.

11 שם — עליו.

12 ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, ב, חלק א, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 97, ובפרט הערה 4 שם.

מכון ביהמ"ד ירושלים

בורות המים בהר הר הבית, לפי וינסאן

באר הקר, בור חקר והחקרה הסלבקית

התחתונה של ירושלים, ולא המבצר.¹³ לדעתנו, נכונה קביעתו הראשונה; אבל אין ספק ש'חקרא'¹⁴ שבמגילת תענית מכוונת למבצר, שהרי נכתב במגילה: 'בעשרין ותלתא ביה [אייר] נפקו בני חקרא מירושלים. הוא דכתיב וילכוד את מצודת ציון היא עיר דוד... מפני שהיו מצרים לכני ירושלים ולא יכלו לצאת ולבוא מפניהם ביום אלא בלילה. יום שיצאו משם עשאוהו יום טוב'.¹⁵ בעקבות אפשטיין הזכירו יצחק בער¹⁶ ובצלאל כר-כוכבא¹⁷ את הנוסח הזה, אך שניהם לא בדקו את משמעות הנוסח בכלל, ובפרט לגבי שאלת מיקומה של החקרה. בן-ציון סגל העלה את האפשרות, שהבאר היתה החקרה הסלבקית, אבל גם הוא נמנע מכל נסיון להיעזר במונח לגבי שאלת מיקומה של החקרה.¹⁸

לפי הפירוש שחקר הוא החקרה הסלבקית, הופך הבור להיות חלק חשוב של החקרה, וכל נסיון לזהות את המבצר חייב להביא כחשבון בור או כריכת-מים. בנוסף לכך, מהקשר המשנה ראינו, כי כל שלושת הבארות או הבורות הנזכרים במשנה נמצאו באזור הר-הבית; לכן יש לחפש הן את 'בור חקרא' והן את החקרה סמוך לאותו אזור, ולא בגבעה המערבית או בצפון ירושלים.

באזור יש בורות רבים, ואין ספק שחלק מבורות המים מתקופת בית-שני אינם קיימים עוד. עם זאת, ישנם עוד היום מספר בורות-מים גדולים באזור הר-הבית, שהיו יכולים להיות כריכת-מים של מבצר גדול. חלק מאותם הבורות נזכר בהקשרים אחרים על-ידי חוקרים שעסקו במיקומה של החקרה, וחלקם אף נמצא ממש מתחת לאתרים שזוהו על-ידי חוקרים מסוימים כמקום החקרה. בין שיטות החוקרים, שיש להן נגיעה ישירה למערכת-מים, שיטה אחת ממקמת את החקרה מדרום להר-הבית, ושתיים אחרות מאתרות אותה בהר-הבית ההורדוסי:

א. בריווח על החפירות מדרום להר-הבית מוסל מאיר בן-דב על שרידים ארכיאולוגיים. שאפשר לשייכם למכלול של החקרה.¹⁹ הוא מזכיר כריכת-מים גדולה שמידותיה 14 × 18 מ',

13 אפשטיין (לעיל, הערה 6), עמ' 322. וראה יוסף בן מתתיהו, מלחמות, ה, 137. גבעת העיר התחתונה קרויה אף היא 'חקרה'. דעתו של אפשטיין מבוססת כנראה על מקבילות המשנה שבתוספתא ובתלמודים — 'לא כל בורות חקר [חקר] התיירו'. אבל, כפי שנראה, אין במקבילות אלה ללמד על מציאות היסטורית-גיאוגרפית של המסורת.

14 יש מקום לחשוב שגם הקריאה 'הקר' מכוונת לחקרה ומבוססת על התעתיק (ἀκρά — ἀκροπόλις) <א' או 'א' אמנם, התעתיק המקובל של הנשימה הקלה ('spiritus lenis') הוא 'א', אך לעתים מופיע גם התעתיק 'ה'. ראה: S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin 1898, pp. 58-59, 64. אלא שאין אפשרות זאת מתקבלת לגבי המשנה. המלה 'חקרה' (חקרא) בעברית (!) מצויה במדורות שונים, אם כי בדרך-כלל במשמעות של מבצר או מצודה (השווה: משנה, ערכין ט ו; מגילת תענית המובאת למטה ועוד). גם הצורה 'אקרא' מופיעה בספרות התלמודית. השווה: ב"צ אשל, 'ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד: אונומסטיקון תלמודי, ירושלים תשל"ט', עמ' 29-43. קשה אפוא להבין כיצד המשמעות המקורית של ἀκρά תועתק ככוונה תחילה לצורת 'הקר'. כמרכן, אם יש להבין את האות 'ה' ב'הקר' כה"א הידיעה (וראה שיטת קרויס, לעיל, הערה 12), אין אפשרות מלכתחילה לחשוב ש'הקר' מצביע על החקרה. H. Lichtenstein, 'Die Fastenrolle, Untersuchung zur Jüdisch-Hellenistischen Geschichte',

HUCA, 8-9 (1931-1932), p. 327

16 " בער, 'המשנה וההיסטוריה', מולד, כא (תשכ"ד), עמ' 313, הערה 11.

17 כר-כוכבא (לעיל, הערה 1), עמ' 192.

18 ב"צ סגל, ערך 'באר חקר', באר חקר, הגיאוגרפיה במשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 30. עיקרי דבריו מתייחסים לנוסח הדפוס, והוא מאתר את 'באר חקר' בביר איוב שכנחל קדרון. ולא מצאתי לניקוד חקר אח ורע (בתוספתא, מהדורת צוקרמנדל, 'חקרא', וראה להלן בדיוגנו על התוספתא).

19 בן-דב (לעיל, הערה 1), עמ' 33-35. והשווה: הנ"ל, חפירות הר הבית בצל הכתלים ולאור התגליות, ירושלים 1982, עמ' 65-69.

המרוחקת 50 מ' מדרום לשער הכפול. לדעת בן-דב, על-פי מימצאי כלי-החרס, שייכת הבריכה לתקופה ההלניסטית הקדומה.

ב. לדעת צ'רלס ווטסון, יש לחפש את החקרה ליד הפינה הצפונית-מזרחית של מסגד אל-אקצה, מעל לבור מס' 20.8 בור זה הוא הגדול בבורות הרה-הבית, וקיבולו 12,000 מ"ק. לדעתו, השתמשו בני החקרה גם בבור מס' 7. בור זה דומה בצורתו לאות כ"ף, וקיבולו הוא 8,000 מ"ק. בורות אלה קרובים גם למקום החקרה שהציע יורם צפרייר.²¹

ג. בנימין מזר טוען, כי יש לחפש את החקרה מדרום במקצת לזיהוי של ווטסון, מעל לבור מס' 11. בור זה דומה בצורתו לאות ש"ן, וקיבולו 5,000 מ"ק.²² בורות נוספים נתגלו באזור זה של הרה-הבית, אבל רובם קטנים וקשה להניח שאלה שימשו כ'בור חקר'.²³

חוקרים אחרים איתרו את החקרה מצפון למקדש, באזור שנבנתה בו לימים האנטוניה ההורדוסית.²⁴ לפי שיטה זו, אפשר אולי לחשוב ש'בור חקר' הוא בריכת סטרותיון, הנזכרת אצל יוסף בן מתתיהו.²⁵ אבל לא הוברר, שבריכות אלה היו בתוך המבצר עצמו.²⁶ יתירה מזאת, שתי בריכות הסטרותיון נמצאות במקום גבוה, ויש להוכיל אליהן מים ממקור אחר, אולי אפילו מן הבריכה שלפני שער שכם; אין הן מתאימות אפוא להיות מקור המים העיקרי של המבצר הסלבקי.²⁷

20 C. Watson, 'The Acra', *PEFQS* (1906), p. 50-54. אנו משתמשים בשיטת המיספור של הסקו הבריטי, ראה: C.W. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem*, London 1865 (facsimile edition, Jerusalem: 1980), pp. 43-45; C. Warren & C. Conder, *The Survey of Western Palestine, Jerusalem*, London 1884, והשווה גם: L.H. Vincent & M.A. Steve, *Jérusalem de l'Ancien Testament*, Paris 1954, p. 565, n. 1 (bibliography), pp. 565-566. עירוב שמות פגע בשמות הערביים החדשים (באופן יחסי) של בורות אלה. האנגלים מכנים את בור מס' 7 'ביר בהאיר' (ים) ובור מס' 8 'ים גדול' או 'ים-שחור'. שיק מכנה את בור מס' 7 'ים-שחור' ובור מס' 8 'ביר בהאיר' (ים קטן). ונסן נמנע מלתת שם לבור מס' 7 ומכנה את בור מס' 8 'ביר בהאיר' (ים). אבל אין בזה כדי לשנות את העניין. והשווה גם: מ' הקר, 'הספקת המים לירושלים בימי קדם', מ' אביונה (עורך), ספר ירושלים, א, ירושלים-תל-אביב תשט"ז, עמ' 211.

21 ראה צפרייר (לעיל, הערה 1), מפה בעמ' 19.

22 וילסון (לעיל, הערה 20), עמ' 44; וורן וקונדר (לעיל, הערה 20), עמ' 220-221; ונסן וסטיב (לעיל, הערה 20), שיק עמ' 74-75 (מס' 5); הקר (לעיל, הערה 20), עמ' 211. בור זה ידוע בשם 'ביר אל-ח'דר' (בור אליהו).

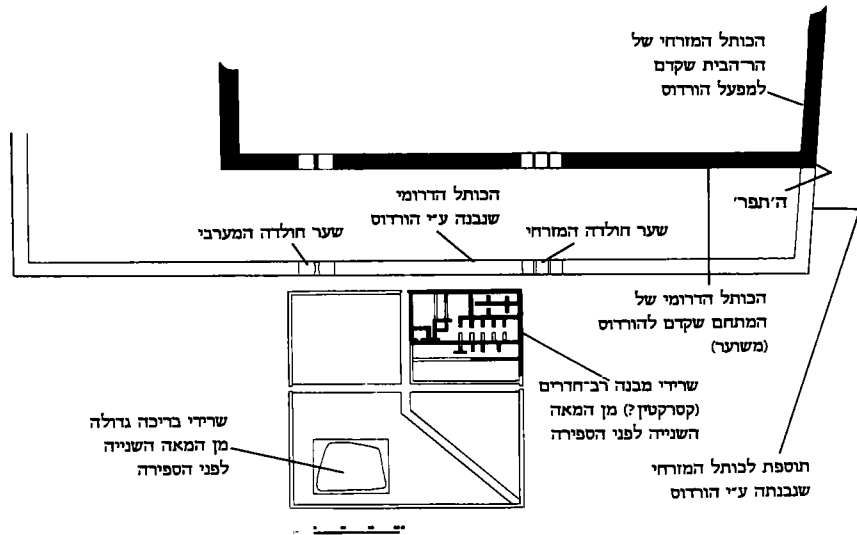
23 בין בורות אלה אפשר להזכיר את בור מס' 10, שנמצא מתחת לשער המשולש, ובור מס' 9, שנמצא בתוך מסגד אל-אקצה. ראה במפה, ובספרות הנזכרת לעיל בהערה 20. והשווה: בן-דב, חפירות הרה-הבית (לעיל, הערה 19), עמ' 183, על בור-מים גדול שנחשף מדרום-מערב לשער האשפות. על דופן בור המים נמצאת חרותת *ἀρα*, שהיא כנראה מהתקופה הביזנטית. קשה לעמוד על משמעות הדבר.

24 A. Legendre, C.W. Wilson, 'Ancient Jerusalem', *PEFQS* (1893) pp. 164-166. ראה גם: 'Jérusalem', *Dictionnaire de la Bible*, III, 2, Paris 1912, pp. 1368-1370; J.A. Goldstein, *I G. Williams, The Holy City*, השווה: *Maccabees, The Anchor Bible*, New York 1976, pp. 214-220. T. Lewin, *Jerusalem-A*, שטוען שגבעת החקרה נמצאת כולה מצפון למקדש; II, London 1849, pp. 49-50. *Skeich of a City*, London 1861, pp. 82-85, המתאר את החקרה מצפון לאנטוניה (ובריכת הסטרותיון!); J.C. Nevin, 'Notes on the Topography of Jerusalem', *PEFQS* (1906), p. 280.

25 מלחמות, ה, 467. וראה ונסן וסטיב (לעיל, הערה 20), עמ' 193-221, לחוות *XLIV, XXII*.

26 P. Benoit, 'L'Antonia d'Hérode le Grand et le Forum Oriental d'Aelia', *HTR*, 64 (1971), pp. 135-167.

27 ראה הקר (לעיל, הערה 20), עמ' 206.

החקרה הסלבקית מדרום להר הבית, ובתוכה הבריכה הגדולה, לפי בן דב

יש אמנם בריכות גדולות אחרות באזור, כמו ברכת ישראין ('בריכת ישראל') ובריכת בית-חסדא; אבל אין להניח שהן היו חלק ממערכת המים של החקרה.²⁸ ואין בצפון הר הבית עצמו מערכות-מים גדולות המתאימות לבור הנזכר במשנה (וראה מפה).

אבל עצם הזיקה בין 'בור' (באר) חקר' הנזכר במשנה ומאגר-מים בתוך החקרה הסלבקית מעורר קושי. כאמור, המשנה מתירה למלא מים מ'בור חקר' ביום טוב, וקשה להלום את ההיתר לימים שקדמו לכיבוש החקרה. לפיכך, נראה שהוא מכוון לימים שאחרי כיבוש החקרה; ויש ללמוד מכך, שבור זה המשיך והתקיים. לעומתו, לא עמדה החקרה תקופה ממושכת אחר כיבושה,²⁹ שהרי שמעון הרסה עד היסוד: 'וגם [שמעון] הרס את החקרה אחרי הכותו את המצב בה'.³⁰ 'בור חקר' חייב היה אפוא להתקיים ולהיות בשימוש אחרי חורבן החקרה; כמורכך היה בו עניין כזה, שקבעו אותו במשנה.³¹

'בור הגדול' המופיע במשנה בסמוך ל'בור חקר', נזכר עוד במקורות חז"ל. במשנה, יבמות טז ד אנו קוראים: 'אמר רבי מאיר, מעשה באחד שנפל לבור הגדול ועלה לאחר שלשה ימים'. משנה זו וקודמותיה שם אינן מראות על קשר ל'בור הגדול' שבמשנת עירובין, ומפרשי המשנה והחוקרים לא

28 ראה שם, עמ' 203-204.

29 חשמונאים א, יג מט-נב; די ז, לו-לז.

30 מלחמות, א, 50 (התרגום על-פי מהדורת שמחוני). וראה קדמוניות, יג, 215-217. והשווה צפריי (לעיל, הערה 1), עמ' 18, הערה 6. צפריי טוען, שהריסת החקרה אירעה בשנת 139 לפני-הספירה, בראשית ימיו של אנטיוכוס השביעי צידטס, כשנתבע שמעון להחזיר את המבצר והתעלם מן התביעה.

31 קצת מהשיטות שהזכרנו אינן מצליחות למלא שני תנאים אלה. כך, למשל, בן-דב ([לעיל, הערה 1], עמ' 33) מוסר, שכבר בתקופת בית-שני נבנו מעל בריכת המים הגדולה בתי-מגורים ובהם מקוואות-טהרה. אולם אם בריכה זו אכן היתה בריכת החקרה, מדוע נעלמה תודעת בור זה, שנפסק עליו היתר מיוחד במשנה, ובנו עליו בתי-מגורים?

תצלום-אוויר של אזור מסגד אל-אקצה והחפירות שמדרום לחומה התורכית. לדעת ווטסון, החקרה נבנתה על-ידי הפינה הצפון-מזרחית של המסגד; מזר קובע את מקומה מעט דרומה יותר ובן-דב מציע לאתר את החקרה הסלבקית באזור העופל שמדרום לחומה התורכית (ליד בריכת-המים הניכרת בצבעה הלבן ובסידורה האלכסוני)

עמדו בדרך-כלל על קשר זה.³² ואולם מן המקבילה בכבלי (יבמות קכא ע"ב) עולה שהכוונה היא ל'בור הגדול' של משנת עירובין:

ת"ר [תנו רבנן] מעשה בכתו של נחוניא חופר שיחין שנפלה לבור הגדול ובאו והודיעו לרבי חנינא בן דוסא. שעה ראשונה אמר להם שלום. שניה אמר להם שלום. שלישית אמר להם עלתה. אמר לה בתי מי העלך? אמר לו זכר של רחלים נודמן לי וזקן מנהיגו. אמרו לו נביא אתה. אמר להם לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי, אלא דבר שהצדיק מתעסק בו יכשל בו זרעו.³³

נחוניא חופר שיחין נזכר במשנה (שקלים ה א) עם 'הממנין שהיו במקדש', והיה יודע את מקורות

32 ראה אפשטיין (לעיל, הערה 6), עמ' 322. ולא מצאתי אחרים שציינו זאת. 'בור הגדול' נזכר פעם במקרא, אך אין בו ללמד לענייננו. בשמואל א, יט כב נאמר: 'ויבא עד בור הגדול אשר בשכו', אבל בתרגום השבעים: εως τοῦ φρεάτος τοῦ ἄλλου ('עד הבאר של הגרן'), ויש כנראה לגרוס הגורן במקום 'הגדול'.

33 וראה המקבילה שבבבלי, בבא קמא נ ע"א: 'בור גדול', אך בכתב-יד מ ובכתב-יד המבורג: 'בור הגדול'. וראה: ש"ז רבינובין, דקדוקי סופרים, מסכת בבא קמא, מינכן תרמ"ב, על אתר, הערה מ.

באר הקר, בור חקר והחקרה הסלבקית

המים ואחראי על אגירתם ועל חפירות תעלותיהן.³⁴ קשה לקבוע את תקופת חייהם של הממנים, מפני שהשמות האלו נעשו לימים לתארים של האחראים. השמות נשארו גם אחרי שנתחלפו האנשים, ואין יודעים האם נחוניא חופר שיחין היה שמו של הממונה על חפירת השיחין באזור הר-הבית בתקופה מסוימת, או תארו כל ימי הבית השני.³⁵ עם זאת ידוע, שר' חנינא בן דוסא חי במאה הראשונה לספירה.³⁶ כמו-כן, אין אנו יודעים אם המעשה בכתו של נחוניא משקף מאורע היסטורי כלשהו או מסגרת היסטורית-כרונולוגית, מפני שכולט בו האופי האגדי.³⁷ מכל מקום, מסורת זו קושרת את נחוניא חופר שיחין, שניהל את מפעלי המים באזור הר-הבית, לאחד מבורות המים הגדולים שבפיקוחו, שנודע בשם 'בור הגדול'. ועוד מסתבר לפי המשנה ולפי המסורת שבבבלי, שהיתה גישה לבור, והוא היה כנראה ידוע לעולי הר-הבית.

קצת מהשיטות שהזכרנו למעלה מאפשרות הצעות ברורות לזיהוי 'בור הגדול' שבמשנה. לשיטת ווטסון, ש'בור חקר' הוא בור מס' 8, 'בור הגדול' הסמוך לו יזוהה עם בור מס' 9 או 11. לדעת מזר, שהחקרה עמדה מעל בור מס' 11, יזוהה 'בור הגדול' עם בור מס' 8, הוא הבור הגדול ביותר בהר הבית, ומכאן לכאורה שם הבור. זיהוי זה כבר נזכר על-ידי חוקרים אחרים, אבל הם לא קשרוהו ל'בור חקר' או ל'באר הקר'.³⁸ לפי השיטות האחרות, יש לחפש בור זה באחד מבורות המים הגדולים האחרים באזור הר-הבית; ואפשר שאפילו אחד מהבורות שהזכרנו למעלה, יתאים להיות ה'בור הגדול' לבעלי שיטות אלה, שהרי לא ניתן לקבוע במדויק את היחס הגיאוגרפי בין 'בור חקר' ו'בור הגדול'. יש גם לציין, כי לפי נוסח כתב-יד פ של המשנה (ראה בטבלה), לא נזכר בגוף כתב-היד 'בור הגדול';³⁹ ואפשר, אם כן, שאין צורך לחפשו כלל וכלל.⁴⁰

34 ראה: ב"צ לוריא, 'נחוניא חופר שיחין', פרקי ירושלים: מחקרים בקדמוניות ירושלים ויושביה, ירושלים תש"ס, עמ' 268-271.

35 ראה: ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר מועד, עמ' 462 (מהשלמות ותוספות למסכת שקלים).

36 השווה: G. Vermes, 'Hanina ben Dosa', *JJS*, 23 (1972), pp. 28-50. על המסורת שבבבלי, יבמות ראה שם, עמ' 33-34.

37 זכר של רחלים הנזכר בסיפור הוא אילו של יצחק, וה'זקן' הוא אברהם. אבל בירושלמי, דמאי א, כב ע"א (=ירושלמי, שקלים, ה, מח ע"ד): 'רבי חגי בשם ר' שמואל בר נחמן, מעשה בחסיד אחד שהיה חופר בורות שיחין ומערות לעובדים ולשבים. פעם אחת היתה בתו עוברת לינשא ושטפה נהר... עאל רבי פנחס בן יאיר לגביה'. לפי מסורת זו, אירע המעשה בימי ר' פנחס בן יאיר (המאה השלישית לספירה), ולא נזכר בו 'בור הגדול'. ואולם בולט אופיה האגדי של מסורת זו, שהרי בהמשך אנו קוראים: 'ואית דאמרי [ויש אימרים] מלאך ירד בדמות רבי פנחס בן יאיר והצילה'. כמו-כן שכיחה התופעה, שמסורות המיוחסות לר' חנינא בן דוסא, מיוחסות לר' פנחס בן יאיר במקבילות. ראה: S. Safrai, 'Teaching of Pietists in Mishnaic Literature', *JJS*, 16 (1965), p. 18, n. 19.

38 ראה: מ' אבי-יונה, 'בית המקדש השני', ספר ירושלים (לעיל, הערה 20), עמ' 418, וציור 9 בעמ' 415. ואולם אין אצלו התייחסות ל'באר הקר' (בור חקר), וכנראה לא הכיר את שאר נוסחאות המשנה. השווה סגל (לעיל, הערה 18), עמ' 33.

39 'בור הגדול' אינו מופיע בגוף כתב-היד, אלא נוסף בצד הגליון. וקשה להכריע על-פי צורת האותיות אם המגיה הוסיף על-פי טפסים אחרים של המשנה, או אם הסופר שכחן או דילג עליהן ותיקן בעצמו. וראה: ד' רוזנטל, 'משנה עבודה זרה: מהדורה ביקורתית (בצירוף מבוא)', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 132, על התיקונים בטקסט המשנה שנעשו על-ידי הסופר עצמו. ואפילו אם הוסיף הסופר את המלים, אפשר שנהג כך על-פי מסורת אחרת, ולא על-פי כתב-יד שהעתיק ממנו (פרמה), ולכן הוסיף את המלים בצד הגליון ולא בגוף הטקסט. ראה: י"צ פיינטוך, 'משהו על כתב-יד פארמה (דה רוסי 138)', בר-אילן, יח-יט (תשמ"א), עמ' 196-217. קצת ראשונים לא גרסו 'ומבור הגדול'. בתוספות ר"ד (=ישעיה דטראני הזקן המאה הי"א): 'ונ"ל [ונראה ל] דלא גרסינן במתני' בור הגדול, אלא הכי גרסינן, וממלאין מים מבור הגולה בגלגל בשבת, והכי גרס נמי ר' נתן זצוק"ל בערוך'. (ר' נתן בעל 'ערוך השלם', כן המאה הי"א.

המקבילה למשנת עירובין שכתוספתא, שם, ה (יא) כב (מהדורת ליברמן, עמ' 138) משתלבת כתיאור היסטורי של הדברים. וזו מסורת התוספתא עם עיקר שינויי הנוסח:
 אין ממלין מבאר הקר בגלגל כיום טוב. וכשעלו בני הגולה וחזו עליה התיירו להם נביאין להיות ממלין מבאר הקר בגלגל כיום טוב. ולא כל בורות הקר התיירו אלא אותה שחנו עליה בלבד.

(1 - ג מבואר | 2 - ל חקר | 3 - אל מבאר | 4 - ל חקר | 5 - גל חקר.)⁴¹

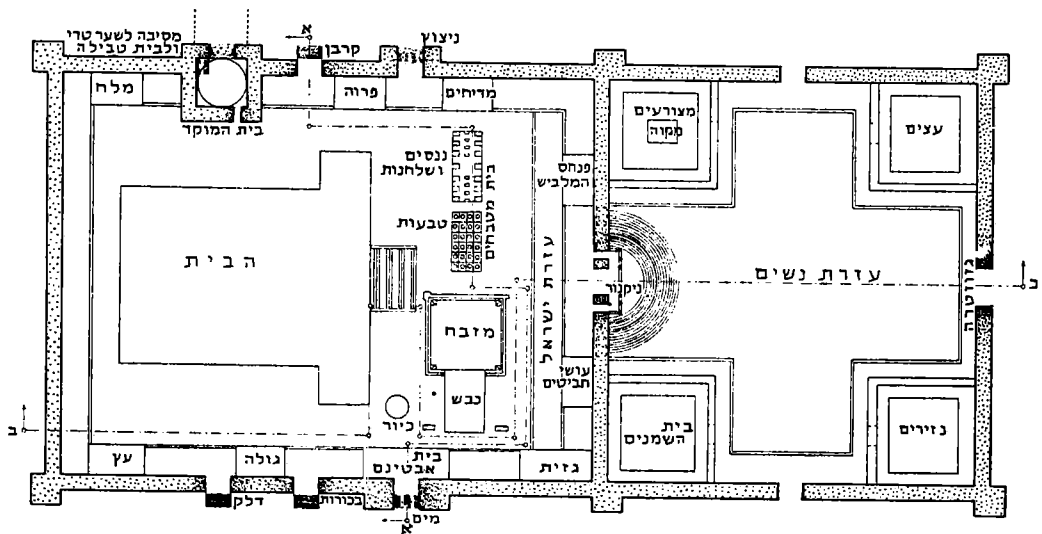
במסורת זו לא נזכרים 'בור הגולה' או 'בור הגדול' אלא 'באר (בור) הקר (חקר)'. וזהו ההיתר שרכו עליו דברים. במסורת זו בא תחילה איסור למלא בגלגל כיום טוב, אבל במשנה בא היתר ולא נזכר בה איסור למלא מן הבור. התוספתא משקפת כנראה 'משנה ראשונה'⁴² שלב קדום, כשאסורה היתה השאיבה מ'באר הקר' (בור הקר); ועמדו נביאים ותיקנו היתר למלא מים מבור זה כיום טוב. המשנה לא הזכירה נביאים או איסור שקדם להם; היא סתמה והתירה מילוי מ'בור הקר' כיום טוב. התוספתא מוסיפה גם, שהנביאים לא התיירו את 'כל בורות הקר [חקר]'. פרט שגם הוא לא נזכר במשנה. למה אסרו חכמים מלכתחילה למלא מן הבור? לא נזכר בתלמודים טעם לאיסור שאיבת מים מ'באר הקר' (ומ'בור הגדול'). בבבלי, עירובין קד ע"א דנו ב'בור הגולה' ונתנו טעם לאיסור לשאוב מים בגלגל מחקר למקדש: 'מאי טעמא? לאו משום דאולדי קלא ואסיר [מה הטעם? לא מפני שנולד קול ואסור?]? לא, גזרה שמה ימלא לגינתו ולחורבתו. אך קשה לשער, שהאיסור נכע מסיבה זו, שמה ימלא מים להשקות גינתו וחורבתו.⁴³ בספר היובלות וכברית דמשק אנו מוצאים

וראה: י' קאהוט, ספר ערוך השלם מאת נתן בן יחיאל, ז, וינה תרפ"ו, ערך 'בר', דף קע). והשווה: י' ווהיימר, א' לים ור' קרויזאר, פסקי הרי"ד לרבנו ישעיה דטראניזוקן, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' קצד-קצה; ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר מועד, השלמות ותוספות, עמ' 444. אבל השווה: ד' הלבני, מקורות ומסורות, מסכתות עירובין ופסחים, ירושלים תשמ"ב, עמ' רסט, הערה 1, המציין לגירסה שלישית של המשנה של בעל קול הרמ"ז (אמסטרדם תע"ט [1710]): 'אני ראיתי משניות קדמוניות מכ"ו, וכתוב שם מבור הגולה בגלגל בשבת ומבור ומבור הקר כיו"ט [יום טוב]'. ואין ממש בגירסה זו, ושמה כך הוא לגבי גירסת כתב"ד פ. וראה גם להלן, הערה 40.

40 חוקרים רבים נוטים להעדיף את מהימנותו של כתב"ד ק. ראה: ב' חיים, 'משנת מסכת כתובות', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 154-159. והשווה: מ' בית-אריה, 'כ"י קאופמן של המשנה - מוצאו וזמנו', מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 84-99. על כתב"ד פרמה ראה: ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב"ד פרמה (דה-רוסי [138]), תל-אביב תש"ס, עמ' 2-3; מ"צ פוקס, 'מהדורה בקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות', א, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט, עמ' כ.
 41 מהדורת ליברמן מבוססת על כתב"ד וינה. הסימנים לאפראט הם: א=כתב"ד אַרפורט; ג=קטעי גניזה; ל=כתב"ד לונדון.

42 ראה ליברמן (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 468. מסורת התוספתא משקפת לעתים תקופה קדומה מזו המשקפת במסורת המשנה. והשווה: ד' ספראי, 'תיאור ארץ-ישראל לפי יוסף בן מתתיהו', יוסף בן מתתיהו: הסטוריון של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 94.

43 וכבר התקשו חכמי התלמוד באיסור והגבילוהו. בהמשך הסוגיה בעירובין קד ע"א נאמר: 'אמימר שרא למימלא בגילגלא במחוזא. אמר, מ"ט גזרו רבנן, שמה ימלא לגינתו ולחורבתו, הכא לא גינה איכא ולא חורבה איכא' (אמימר התייר למלא בגלגל במחוזא... מהו הטעם... כאן אין גינה ואין חורבה). ולדברי רבנו תם (יעקב בן מאיר, 1100-1171), שם, תוספות ד"ה גזרה שמה ימלא לגינתו ולחורבתו: '... דווקא בגלגלים גדולים שממלאים הרבה מים ביחד שייך למיגזר אבל שלנו [צרפת] קטנים הם ולא גורנין'. בתוספתא, עירובין ה (י"א) כא (מהדורת ליברמן, עמ' 138), אנו קוראים: 'אין ממלאין בעדשה בשבת ואם כחם על החבל ועל המשיחה מותר. אך קשה לעמוד גם על טעם איסור זה. וראה ליברמן (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 467. לכאורה ניתן לומר, כי אף-על-פי שבסוגיית הכבלי נדחה הגורם של השמעת קול, שאיבת מים בכל זאת היתה גורמת לרעש מיותר. ואולם קשה

עזרות בית המקדש לפי אביריונה. לדעת המחבר, 'בור הגולה' מצוי בלשכת הגולה שמדרום למקדש (מודגש במפה שלעיל)

איסור כללי על שאיבת מים בשבת.⁴⁴ בספר היובלות נח נאמר: 'והאיש אשר יעשה בו כל מלאכה יומת... והשואב בו מים אשר לא הכין לו ביום שש'י, ושם, ב'כט': 'לא ישאבו מים [בשבת]'. ובכרית דמשק אנו קוראים: 'ואל ישאב אל כל כלין'.⁴⁵ לאור דברינו, שמא ניתן לסווג את האיסור לבורות שסביב אזור הרה"בית; והמסורת שבתוספתא, המזכירה את 'באר (בור) הקר (חקר)', משקפת את האיסור המוחלט על ניצול מים הניתנים לרשותם של עובדי עבודה זרה, ואולי גם משקפת את הסכנה הרבה שהיתה כרוכה בשאיבת מים דווקא מבור זה.⁴⁶

אלא שאם נוקטים אנו דרך זו, תמוהים הדברים בהמשך התוספתא — 'וכשעלו בני הגולה וחגו עליה' וכו' — המתייחסים לכאורה לתקופת שיבת ציון ולראשית התקופה הפרסית בארץ, ולא לימי כיבוש החקרה. ועוד גדולה התמיהה למה יעתיקו את ההיתר לימים קדומים, כשמונחים לפנינו רמזים למאורעות בימי שלטון היוונים באזור הרה"בית, כגון משנה, מידות ב' ג': 'ושלש עשרה פרצות היו שם [כסורג], שפרצום מלכי יוון וכו'.'⁴⁷ או כפי שקוראים בתוספתא, סוכה ד' כח

להלום טעם זה לאיסור המקורי שהיה ב'בור הקר' (וב'בור הגדול'), שהרי הוא רחוק באופן יחסי מהמקדש. והשווה: משנה, מעשר שני ה' טו: 'ועד ימיו [של יוחנן כהן גדול] היה פטיש מכה בירושלים, שנאסרה הכאה בפטיש מפני הרעש בחול המועד. אף-על-פי-כן, קשה לשער ששאיבת המים ב'בור הקר' גרמה לרעש מוגזם; ויש לזכור, שאין הרעש חשוב בכלל לגבי האיסור של הולדת קול (והשווה: רמב"ם, משנה תורה, הלכות שבת, פרק כג, הלכה ה').

44 ראה אלבק (לעיל, הערה 39). והשווה דבריו, 'Das Buch der Jubiläen und die Halacha', *Bericht der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums in Berlin*, 47 (1930), pp. 8-9

45 C. Rabin, *The Zadokite Documents*, Oxford 1958², X:24, p. 54-55

46 והשווה בער, לעיל, הערה 16. לדעתו, ההיתר במשנה נקשר לימי המצור על החקרה.

47 אפשר שמשנה זאת מתייחסת למאורעות המתוארים בחשמונאים א, ט נד: 'ובשנת מאה ותמישים ושלש בחדש השני צוה אלקימוס להרוס את החומה אשר לחצר המקדש הפנימית ויחל להרוס את מעשי הנביאים'. ראה: אלבק, ששה סדרי משנה, מסכת מידות, עמ' 321; F.M. Abel, *Les Livres des Maccabées*, Paris 1949, p. 174 והשווה גולדשטיין (לעיל, הערה 24), עמ' 391, המייחס את המשנה לימיו של אנטיוכוס אפיפאנס.

(מהדורת ליברמן, עמ' 277-278): 'בלגה לעולם חולקת בדרום, וטבעתה קבועה, וחלונה סתומה, מפני מרים בת בלגה שנשתמדה, הלכה ונשאת לסרדיוט אחד ממלכי יון. וכשנכנסו גוים להיכל באתה וטפחה על גגו של מזבח, אמרה לו לוקס, לוקס [זאב, זאב] אתה החרבת ממונן של ישראל ולא עמדת להם כעת צרתם'.⁴⁸ ברם אין לדעתנו ספק שבשילשולה של המסורת נעלם כיבוש החקרה מעיני החכמים, ועמו נעלמה המשמעות המקורית של 'בור-חקר', אף-על-פי שידעו שהכוונה לירושלים ולאזור הר-הבית. ואין זה תמוה שחיפשו פירוש למונח זה בראשית תקופת שיבת-ציון, שהיתה מעורפלת בעיני החכמים וכל ידיעותיהם עליה נשאבו מן המקרא.⁴⁹ הדוגמה הטובה לתופעה זו אצל החכמים היא הברייתא 'דתחומי ארץ-ישראל',⁵⁰ שחכמים תלו בה לאותו זמן את 'תחומי ארץ ישראל עד מקום שהחזיקו עולי בבל'.⁵¹

ועוד, המקורות התלמודיים מוסרים על בורות אחרים, שהם כביכול של עולי בבל. במשנה, ביצה ה ב: 'בור שליחיד, ... ושלעולי בבל', ונכסים אחרים שהיו שייכים להם כדברי המשנה (נדרים ה ד), 'בדבר עולי בבל', שלעתים קשורים לאזור הר-הבית: 'ואיזהו דבר שלעולי בבל? כגון הר הבית והעזרות, והבור שבאמצע הדרך' (שם).⁵² ולפי המשנה, מידות ג א, הוסיפו עולי בבל על מימדי המזבח: 'מתחילה לא היה אלא שמונה ועשרים על שמונה ועשרים ... וכשעלו בני הגולה, הוסיפו עליו ארבע אמות מן הדרום'.⁵³ כך מסתברת הנטייה לקשור בור (באר) הסמוך להר-הבית עם עליית בני הגולה. בין כך ובין כך, מצאנו בסוגיה שבבבלי (עירובין קד ע"ב) רמז, שהחכמים עצמם הכירו במיבדה ההיסטורית שהמציאו וערערו על המסורת ההיסטורית של תקנת הנביאים. בסוף הסוגיה שם נאמר: 'ולא נביאים שביניהן אלא מנהג אבותם'.⁵⁴ בידיהם. תקנת הנביאים אינה תחילת ההיתר, אלא עיקר המעשה ועיקר ההיתר נשכחו מלב העם והחכמים; וכך מתפרש גם בצורה פשוטה ביותר ריבוי הבורות ('ולא כל בורות הקר') שבלשון התוספתא.

אפשרות אחרת לקביעת זמנו של היתר 'בור הקר' לתקופה הפרסית מצויה בפירושים למשנת עירובין. עמדנו כבר בתחילת דיוננו על ההיתר שהתירו חכמים למלא מים בשבת מ'בור הגולה', שנמצא בלשכת הגולה, שבלשכות הדרומיות של העזרה.⁵⁵ השם 'גולה' הוא גִּלְהָ (גולה),⁵⁶ דהיינו

48 ראה גם ירושלמי, סוכה ה, נד ע"ד; בבלי, סוכה נו ע"ב. והשווה ליברמן (לעיל, הערה 6), ד, עמ' 278.
49 וראה סדר עולם, פרק ל, מהדורת רטנר, דף סט ע"א: 'כל שני מלכי מדי ופרס נ"ב שנה'. וראה רטנר, שם, הערה טו.

50 ראה: י' זוסמן, 'ברייתא "דתחומי ארץ ישראל"', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 213-257; ד' ספראי, פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד, מעלות תשמ"א, עמ' 278-288; ר' פרנקל וי' פינקלשטיין, 'מקצוע צפונית מערבית של ארץ-ישראל', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 39-46.

51 כך הוא בספרי דברים, נ"א (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 118). והשווה זוסמן (לעיל, הערה 50), עמ' 227.
52 וראה אפשטיין, מבואות, עמ' 322. 'הבור שבאמצע הדרך' הוא בור-מים שנעשה בדרכים כדי לספק מים לעולים מבבל.

53 השוה מדרש תנאים, מהדורת הופמן, עמ' 55; בבלי, זבחים סא ע"ב.

54 בכתב-יד מ ובכתב-יד ניריורק בהמ"ל 52 רבינוביץ: אבותיהם.

55 שיק (לעיל, הערה 20), עמ' 82-83) זיהה בור זה עם ביר א-רומאנה, הנמצא בפניה הדרום-מזרחית של המשטח העליון (בור מס' 28, או מס' 5 לפי המיספור האנגלי). בור זה הוא הארוך בבורות שסביב כיפת הסלע. וראה הקר (לעיל, הערה 20), עמ' 211. השווה וילסון (לעיל, הערה 20), עמ' 43; וורן וקונרד (לעיל, הערה 20), עמ' 218-219; ונסן וסטיב, (לעיל, הערה 20), עמ' 565. ראה עוד: ב"צ לוריא, 'בור הגולה', פרקי ירושלים, ירושלים תש"ס, עמ' 150-154.

56 וכך הוא הניקוד גם בכתב-יד, וראה ברשימת הנוסחאות שלעיל.

שאיבת מים
מתוך בורות
הר הבית

מעייין או מקור-מים, ושורשו — גלל. השם 'בור הגולה' בא אם כן מהגלגל שמילאו בו מים.⁵⁷ אלא שכבר בתקופה קדומה פירושוהו רבים בטעות מלשון גלה, גולה,⁵⁸ ודימוהו ל'בני הגולה', 'עולי

57 והשווה פירוש ר' יונתן על הרי"ף (לעיל, הערה 8): 'מבור הגדול ומבור הגולה, כך שמש מלשון 'גולה על ראשה' (זכריה ד ב). השווה גם מחברת הערוך לר' שלמה פרחון (1161), מהדורת זלמן בן-גאטליב כוכב טוב (שטרן), פרעסבורג תר"ד, ערך 'גל', דף יב ע"ב, המפרש את השורש הנ"ל מלשון תעלה, פירוש שמתאים במיוחד למערכת בורות המים בהר הבית.

58 וכך הוא למשל בתוספות ר"ד (לעיל, הערה 39), בסוף פירושו לעירובין: 'ונקרא בור הגולה מפני שעשאוהו בני הגולה שעלו מבבל, ועוד. פרשנות זאת התקבלה כנראה. ראה, למשל: מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 697: 'בור-הגולה — ידוע שנכרה בידי אנשי הגולה'. ואפילו שיק (לעיל, הערה 20) מעיד על כך: "Die Juden nennen diese Zisterne "Bir der Kinder des Gefängnisses" ('היהודים קוראים לבור זה "בור בני השבויים-גולים")'. שם זה עבר גלגולים נוספים, ובפיוט ספרד הוא בא כ'בור גלות'(!). ראה: ש' אברמסון, 'בור גלות (מלשון הפיוט והשירה)', סיני, פה (תשל"ט), עמ' קטז-קכג. והשווה: 'בור גלות', שם, עמ' קצט (המאמר צויץ 'בלי שם'): ד' ירדן, 'עוד על "בור גלות" בשירת הנגיד', שם, צג (תשמ"ג), עמ' קצב. תהליך זה מסביר אולי את הזיהוי המעניין, אך המוטעה, לבור הגולה אצל ר' דויד דבית הלל (1824): 'מחורן לירושלים לצד המדבר, מהלך שעה וחצי מהעיר, נמצא בור גדול ובו מים טובים. כל תושבי ירושלים משתמשים במימיו לשתיה. הוא נקרא בעברית "בור הגולה" כי אומרים שנבנה על-ידי עזרא בשוכו עם בני ישראל מגלות בבלן!'. ראה: 'מסעות ר' דויד דבית הלל בארץ ישראל', א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ו, עמ' 509.

הגולה' ר'מן הגולה', המופיעים פעמים רבות בספרות התלמודית.⁵⁹
הגלגול האחרון של 'בור חקר' אירע לו בסוגיה שבבבלי, עירובין קד ע"ב.⁶⁰ שעסקנו בה לעיל.
חכמי בבל עסקו במשנה כ-400 שנה לאחר שנכבשה החקרה, וספק אם ידעו שהיה מבצר בשם זה.
משום כך פירשו את המונח, כפי שהזכרנו, מלכתחילה מלשון קריאה ('בור שהקרו עליה והתירוה'),
או מלשון מקורמים; והסתמכו על הפסוק בירמיהו ו ז ('כהקיר ביר מימיה'). אולם ראינו,
שפרשנות זו נוגדת את כוונת המשנה ומשקפת את העלמת הנוסח המקורי והנכון.
דרך ארוכה נתגלגלה 'באר (בור) חקר', הבריכה הגדולה שבתוך החקרה הסלבקית, עד שהיתה
ל'באר חקר'. נוסח הדפוס של המשנה טשטש את המשמעות המקורית של המונח, עד שחשיבותו
לגבי תולדות הר־הבית ולמקומה של החקרה כמעט ונעלמה. גילוי שקיעין סייע לנו לפרש משנה,
לעקוב אחר גלגולי נוסחה ופירושיה, לברר מונחים הקשורים לאזור הר־הבית ואולי אף להתיר את
אחת מהכעיות הקשות בתולדות ירושלים בתקופת בית־שני.

59 על 'בני הגולה' ראה, למשל: משנה, מידות ג א; תוספתא, סנהדרין ג ד; תענית כא ע"א (ומקבילות); זכחים סא ע"ב; עבודה זרה ל ע"ב; חולין פו ע"א. על 'עולי גולה' ראה, למשל: ירושלמי, סוטה ה, כ ע"ד. ועל 'מן הגולה' ראה את המקורות הרבים שצינו אצל קוסובסקי, לעיל, הערה 58. והשווה לוריא, לעיל, הערה 55. דעתו, שהסוגיות שכירושלמי ובבבלי מתייחסות ל'בור הגולה' ולא ל'באר חקר', אינה נראית.
60 וראה עוד ירושלמי, עירובין י, כו ע"ד, אלא שזו היא פרפרזה על לשון התוספתא.